

Етнокультура, конфесійне життя і побут подолян

УДК 94:726.1(477.43)

А.А.Заводовський

Історія собору Олександра Невського у Кам'янці-Подільському

У розвідці проаналізовано місце храму Олександра Невського в духовному житті Кам'янця-Подільського XIX – початку XXI ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, цеква, репресії, духовне відродження.

Поділля одно з перших серед українських земель прийняло Блугу Вість. Давні свідчення принесли нам оповідь про те, як рятуючись від переслідувань у роки правління візантійського імператора-іконоборця Лева III Ісавра (717–741 рр.), шанувальники ікон утікали з володінь імперії, зокрема у район межиріччя Південного Бугу та Дністра, “піднімаючись усе вище й вище по Дністру, вони потроху осідали, утворюючи нові колонії й засновуючи печерні монастирі на землях тіверців”. Нечисленні згадки говорять нам про учнів святих учителів слов'янських Кирила і Мефодія, посланих ними для проповіді до східних слов'ян приблизно у 870–880 рр. – Мознопона і Наврока, які проповідували на подільських землях до річки Ущиці.

Подоляни за всю свою багатотисячову історію створили чимало православних архітектурних споруд – храмів, монастирів, скитів тощо. Усі вони неповторно красиві у своїй різноманітності: великі і величні, маленькі і затишні, суворі і радісні. Усі вони для нас сьогодні – безцінні скарби, що втілюють у собі творчу думку, працю і мистецький хист численних поколінь. Вони – відбиток духу епохи, зріз життя народу, прояв його естетичних смаків. Одна з перлин православного зодчества на Поділлі – храм Олександра Невського у Кам'янці-Подільському, має свою неповторну і трагічну

історію... Із щасливим кінцем.

На момент входження Подільської землі до Російської імперії православна церква у краї не мала кафедрального собору. У XVI–XVIII ст. за церковну кафедру руської громади слугувала Троїцька церква [10, с. 8]. Після створення Подільської єпархії у 1795 р. кафедра була перенесена у церкву святого Іоанна Предтечі. З 1826 по 1848 рр. цей храм перебудовувався двічі [9, с. 1321]. Однак, незважаючи на реконструкцію, його невеликі розміри та більш як скромне оздоблення не відповідали потребам часу та статусу головного собору найбільшої (у європейській частині) губернії Російської імперії.

У 1842 р. Кам'янець відвідав російський імператор Микола I, який звернув увагу на тісноту і убогість православних храмів [10, с. 45]. Тоді і зародилася ідея побудувати новий православний кафедральний собор. На початку під забудову було вирішено віддати центральну міську площу – ринок. У 1856 р. плани змінилися і собор було заплановано звести на західному кінці Губернаторській площі – Вірменському ринку. Однак жоден з цих проєктів не був реалізований, перш за все через брак коштів на будівництво.

Тимчасово вихід із скрутного становища був знайдений преосвященим Леонтієм, який очолював Подільську єпархію у 1863–1874 рр. Після закриття у 1867 рр. костелу Босих Кармелітів приміщення почало перебудовуватися під собор Матері Божої Казанської. Роботи тривали більше десяти років. Новий кафедральний собор був освячений 30 серпня 1878 р. єпископом Веніаміном [6, с. 78].

У 1893 р. мало відзначитися сторіччя інкорпорації Поділля у Російську імперію. Ще в середині сімдесятих років серед православної громади Кам'янця виникла думка відзначити цю подію спорудою нового православного кафедрального храму. Цей храм мав стати виразом вдячності подолян Богові за збереження православної віри у часи тяжких випробувань, а своєю величчю засвідчити високе місце православ'я у житті подолян. Храм було вирішено побудувати на честь святого благовірного великого князя Олександра Невського, який здавна шанувався як захисник православної віри “народу руського і його державності” [15, с. 9].

Для збору коштів на будівництво була створена громадська організація “Олександро-Невське попечительство”, до якої увійшли представники різних прошарків суспільства. Її очолив преосвящений Димитрій. На заклик організації про пожертвування відгукнулося духовенство, дворяни, селяни, міщани та ін. Серед жертводавців храму знаходимо відомого на всю імпе-

рію святителя Іоанна Кронштадтського. В числі найбільших добродійців виступив Святий Синод, який виділив 29 600 руб. [13, с. 393-394]. Таким чином була зібрана чимала сума – 50 000 руб.

Проект був розроблений губернським архітектором М. Баллогом та інженером І. Калашніковим за зразком церкви Божої Матері, що милує, збудованої в Галерній Гавані Санкт-Петербурга. Архітектуру храму витримано у пізньовізантійському стилі, головною особливістю якого є хрестово-купольна система. В основу храму закладене хрестоподібне приміщення. Будівлю увінчував великий головний купол на бані діаметром близько 12 метрів з чотирма масивними тричетвертними куполами на банях над раменами хреста і чотирма кутовими одноярусними прибудовами.

Конструктивно складний перехід від прямокутних рамен хреста до круглих бань бічних куполів і від центрального підкупольного квадрата до бані купола було вирішено через тромпи. Сталактити на тромпах були винесені на фасад, що значно покращувало архітектурний вигляд споруди. Храм за класичним принципом був з'єднаний з низькою дзвіницею критим переходом. Довжина і висота церкви була запланована однаковою – 18 сажень (майже 40 метрів). Міська управа безоплатно виділила ділянку землі у районі нових забудов, на так званому “Новому плані”, звідки відкривався чудовий краєвид на Старе місто та околиці.

На початку будівництва з'ясувалося, що кошторис витрат на храм значно перевищує зібрану суму, однак, враховуючи бажання віруючих мати новий собор, було вирішено почати заготівлю каменю, вапна, піску, металевих та дерев'яних конструкцій тощо. Домовилися здійснювати будівництво більш дешевим, “господарським способом”, який був традиційним для спорудження храмів на Поділлі. Розраховували витратити на храм трохи більше 72 000 руб., однак насправді будівництво храму, розпис стін і придбання богослужбового начиння для нього обійшлася у більш як 100 000 руб. [15, с. 16].

Закладка храму була урочисто здійснена 2 травня 1891 р. преосвященим Димитрієм (Самбікіним), єпископом Подільським і Брацлавським. Після архієрейського богослужіння в Казанському кафедральному соборі розпочався хресний хід на чолі з єпископом Димитрієм до місця закладки храму. У хресній ході взяли участь більше 80-ти благочинних Подільської єпархії, міське духовенство, представники цивільного і військового відомств, вихованці духовної семінарії та духовного училища, учні ремісничого училища. У цей загальний хресний хід вливалися струмочки окремих хресних ходів, які йшли від Архирейської церкви, Троїцького монастиря,

Іоанно-Предтеченської, Миколаївської, Петропавлівської та інших церков. Цей хресний хід, як писав часопис “Подольские епархиальные ведомости” став “справжнім символом торжества православ’я над інославною впливами на Поділлі” [9, с. 1325].

У вівтарній частині під фундамент церкви була закладена металева пам’ятна дошка з написом, що засвідчував, коли, ким і в пам’ять якої події була здійснена закладка храму. У пресі за 1891 р. повідомлялося, що відразу ж після освячення місця під храм було отримано телеграму про чудесний порятунок спадкоємця російського престолу Великого князя Миколи Олександровича, який перебував тоді в Японії. Тому було вирішено влаштувати в храмі три престоли: головний – на честь св. Олександра Невського, і бокові – в ім’я святої Великомучениці Катерини та в ім’я трьох святих – Миколая Мирлікійського (на згадку про порятунок життя майбутнього імператора Миколи II*), Митрофана й Тихона Воронежських [9, с. 1323].

Усі будівельні роботи велися під керівництвом досвідчених фахівців, при ретельному нагляді представників “Олександро-Невського попечительства”. Терміни завершення будівництва храму переносилися тричі. Будівлю не вдалося закінчити до першого запланованого строку – 21 квітня 1893 р., коли відзначалося сторіччя приєднання Поділля до Російської імперії. Не вдалося закінчити будівництво і до відзначення сторіччя заснування єпископської кафедри у 1895 р. Головна причина полягала у складнощах при роботах у ґрунті, усунення яких вимагало багато часу і додаткових витрат.

У 1896 р. “Олександро-Невське попечительство” знову зверталося до подолан, особливо до дворянства, як матеріально заможної верстви, за матеріальною підтримкою. У нарисі “Храм-пам’ятник у м. Кам’янці-Подільському”, що вийшов друком як додаток до “Подольских епархиальных ведомостей” [15], було подано ретельний звіт керівників та членів “попечительства” про витрачені кошти і пророблену роботу та містилася інформація про необхідні витрати для облаштування іконостасів, розпису стін, влаштування ризниці, придбання дзвонів тощо. Протягом нетрива-

* Царевич Микола Олександрович (майбутній російський цар Микола II) у квітні-травні 1891 р. відвідав Японію. Після зустрічі з відомим самітником і провісником – буддійським монахом Теракуто на царевича напав японський поліцейський, завдавши йому удар шаблею по голові. Однак у момент помаху шаблі той обернувся і клинок ковзнув по голові Миколи, лише злегка поранивши спадкоємця. Шрам на його обличчі залишився на все життя.

лого часу додатково було зібрано ще 10 000 руб. Завдяки енергійним розпорядженням єпископа Іриней, який у 1896 р. заступив на кафедрі преосвященного Димитрія, будівництво було успішно завершено.

Довгоочікуване освячення храму відбулося 24 листопада 1897 р. Преосвященний Іриней, за участю преосвященного вікарія Менандра, урочисто освятив головний престол храму. Єпархіальна хроніка тих років писала: “При цьому торжестві були присутні представники влади, духовенства, військ, представники всіх установ і станів Поділля. До участі в церковному торжестві прибули благочинні монастирів єпархії, представництво від повітів і багато священників з навколишніх сіл. На торжество прибули представники дворянства і депутати від міст і сіл губернії. Війська місцевого гарнізону влаштували парад” [9, с. 1320]. Для службовців усіх державних установ і учнів навчальних закладів міста було оголошено вихідний святковий день.

У Кам’янець у день освячення храму прибували численні юрби простолюду з навколишніх сіл. “Всі радісно прагнули до храму, товпилися навколо нього, підносячи Богові вдячні молитви про благополучне закінчення цього величного і знаменного храму-пам’ятника” [9, с. 1319]. Організатори свята передбачили такий розвиток подій, тому допуск у храм у цей день здійснювався за заздалегідь розданими запрошеннями.

Відвідувачів вразив розпис та оздоблення храму. Іконостас був двоярусним, виконаний московським майстром Ахапкіним. У храмі біля стін середньої частини знаходилися великі кіоти з іконами, подаровані різними закладами губернії. Священні сосуди, хрест і напрестольне Євангеліє були пожертвовані самою імператрицею Олександрою Федорівною. Будівля церкви зігрівалася паровим опаленням.

Збереглися докладні відомості про перший причт Олександро-Невської церкви. Штат храму складався з двох священників, диякона та двох штатних псаломщиків. Першим настоятелем церкви був священник В.Г.Чекан. На час відкриття храму йому виповнилося лише 35 років*.

* Чекан Віктор Георгійович (народився 11 листопада 1862 р.) у Бессарабській губернії. Випускник Київської Духовної Академії, яку закінчив зі ступенем кандидата наук. Деякий час займав посаду доцента на кафедрі Пастирського богослов’я і педагогіки в Академії. З 1890 р. викладач Подільської духовної семінарії. Викладав Святе Письмо і німецьку мову. В 1897 р. був висвячений преосвященним Іринеем (8 листопада – в диякона, 9 листопада – у священники). Нагороди: орден Св. Станіслава 3-го ступеня (1893 р). У 1897 р. нагороджений набедреником і скуфією. Мав дружину і 4-х дітей.

Першим дияконом був С.Г.Крюк. На момент відкриття храму йому виповнилося 26 років*. Першими штатними псаломщикам були син священника М.Г.Бохневіч** і М.К.Маніловський***. Першим церковним старостою став С.І.Соколов****.

Планувалося купити землю для спорудження будинку для причту, однак на це коштів не вистачало. З часом при храмі було засновано Олександро-Невське братство. Велася велика просвітницька робота. У жовтні 1897 р. у навколишніх селах Мукша Китайгородська і Мукша Боришковецька були відкриті дві церковно-приходські школи. З 1901 р. була відкрита школа грамоти при самому храмі, яка утримувалася на кошти приходу. У 1903 р. в цих трьох школах навчалося 98 дітей. За даними “Відомостей про церкву Свято-Олександро-Невської за 1903 рік” при храмі була народна читальня з бібліотекою, що налічувала 57 книг і журналів. Бібліотекою опікувалося Олександро-Невське братство.

На спільні кошти церкви, братства і “попечительства” у 1902 р. було облаштовано залізну огорожу навколо храму на кам’яному фундаменті з цоколем, а у 1903 р. збудовано кам’яний будинок для церковної школи з господарськими будівлями, висаджені дерева на церковному цвинтарі.

Революція і прихід до влади більшовиків спричинили до трагічних змін у житті усіх православних громад на теренах колишньої Російської імперії. Наприкінці 1920 р. в Кам’янці було закрито п’ять православних церков при навчальних закладах. У 20-ті рр. була знищена Подільська єпархія, закрита духовна семінарія. Однак, у часи НЕПу органи влади, як правило, не вдавалися до прямих насильницьких дій проти православної церкви на Поділлі. Більшовики лише час від часу обмежувалися влаштуванням відкритих по-

* Крюк Стефан Григорович, син селянина з містечка Миньківці Ушицького повіту. Закінчив Миньковецьке народне училище. У 1893 р. був прийнятий до числа послушників Троїцького монастиря. У 1897 р. був рукоположений преосвященним Іринеем в диякона і переміщений в Олександро-Невський собор.

** Бохневіч Михайло Гаврилович, син священника, навчався в Кам’янецькому духовному училищі, був учителем церковно-парафіяльних шкіл в селах повіту. До виконання обов’язків штатного псаломщика в Олександро-Невському соборі займав місце єпархіального бібліотекаря.

*** Маніловський Максим Каленикович, закінчив Тульчинське духовне училище. У 1897 р. витримав іспит на псаломщика і був призначений єпископом Іринеем в Олександро-Невський собор.

**** Соколов Семен Іванович, до 1897 р. дійсний статський радник, керуючий акцизними зборами Подільської губернії.

казових судових процесів над священнослужителями.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. становище різко змінилося. Піднялася чергова хвиля гонінь на церкву. 15 травня 1932 р. був виданий декрет уряду за підписом Й. Сталіна “Про безбожну п’ятирічку”. Ставилося завдання до 1 травня 1937 р. “забути про Бога”. На всій території СРСР не повинно було залишитися жодної церкви, як “пережитку середньовіччя і знаряддя гноблення робітничого класу” [12, с. 6].

У 1931 р. група віруючих Кам’янця взяла в оренду церкву Олександра Невського до 1933 р. Однак вже йшла підготовка до знищення храму. Відчутних ударів було нанесено по православним громадам Кам’янця в 1932р. 1 червня ЦВК УРСР ухвалив закрити Іоанно-Предтеченську і Троїцьку церкви. Новий широкомасштабний наступ на діяльність православних громад почався у 1935 р. Влітку місцеві органи влади ухвалили кілька постанов, що стосувалися церковних громад з метою їх подальшої ліквідації. Створювалися спеціальні комісії, які працювали за наступною схемою: проводився ретельний нагляд за усіма громадами за такими критеріями як виконання радянського законодавства, своєчасна сплата за оренду храму тощо. Постійні перевірки супроводжувалися реквізиціями ікон, богослужбового приладдя. Було наказано усі мідні предмети здавати в “Колірметалолом”. Коштовності відправляли до центру [4, 63]. Саме в цей час найбільше постраждав храм Олександра Невського.

12 лютого 1935 р. в місцевій газеті “Червоне Поділля” з’явилася замітка “Замість церкви – квітучій газон”. А 3-го вересня 1935 р. за поданням міської влади ЦВК України прийняв постанову “Про закриття Олександроневської церкви у м. Кам’янці-Подільському”. Приводом для закриття став штраф за несвоєчасну сплату податків і те, як вказувалося у документі, що “будівля потребувала ремонту” [4, с. 64].

Драматично склалася доля останнього настоятеля храму – Дмитра Кавецького. За свідченням його невістки – Віри Олександрівни Кавецької (записано в 1997 р.) на середину 20-х рр. церква вже була у занедбаному стані. Опалення не працювало, дітей хрестили на дому у батюшки. У родині Кавецьких було 8 дітей і 2 вихованці. Служіння не давало необхідних засобів до існування, тому о. Димитрій підробляв, даючи уроки з математики та мови. Майже кожен день його викликали в НКВС або приходили додому. Сім’я жила у стані постійних обшуків, погроз і шантажу. Дружину не брали на роботу, дітей труїли в школі. У 1935 р., не витримавши переслідувань НКВС, Дмитро Кавецький зрікся сану. Однак його навіть тепер не залишили в спокої і змусили, як “нетрудовий елемент”, виїхати з при-

кордонної зони до Кривого Рогу, де його застала війна. Помер у травні 1943 р. У 1948 р. Кавецька повернулася до Кам'янця. В роки "хрущовської відлиги", як дружина незаконно репресованого домоглася повернення їй родинного будинку. У 1967 р. прах покійного Д.Кавецького було перевезено до Кам'янця та перепоховано поруч з прахом його дружини на місцевому цвинтарі.

У 1936 р. храм підірвали. Будматеріали використали на будівництво готелю "Червоне Поділля" і будівельного технікуму. Спочатку на місці, де стояла церква планувалося збудувати театр. Однак з часом побудували лише магазин квітів і літнє кафе "Чайка". Тут щороку влаштовувалася міська новорічна ялинка. Влада робила все для того, щоб стерти з пам'яті народу не тільки храм-пам'ятку, а й саму Віру і навіть думку про Бога, однак Бог розпорядився інакше.

На початку 90-х рр. ХХ ст. настав час великих змін, що призвели до можливості духовного відродження подолян. У грудні 1994 р. з благословення високопреосвященнішого Никанора (Юхимюка), першого архієпископа відродженої у 1993 р. Подільської єпархії, була створена ініціативна група мирян з відновлення храму Олександра Невського. 16 жовтня 1994 р. на місці зруйнованого храму було встановлено Хрест і відслужена урочиста молебень [1, с. 387].

21 травня 1995 р. Подільська єпархія урочисто відзначала свій 200-річний ювілей. На урочистості прибув Блаженніший Володимир, Митрополит Київський і всієї України. На місці зруйнованого храму митрополит у зверненні до віруючих висловив сподівання, що собор буде відновлений і це стане доброю ознакою початку відродження "храмів наших душ" [7, 2].

У вересні 1995 р. місцева влада передала православній громаді храму св. Олександра Невського у постійне користування земельну ділянку, на якій колись стояв храм. У січні 1996 р. було отримано дозвіл на реконструкцію колишнього квіткового магазину під недільну школу та господарські приміщення. У цій будівлі тимчасово розмістилася церква в ім'я святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їхньої Софії.

13 жовтня 1995 р. у переддень свята Покрови Матері Божої тут відбулася перша служба. Почалися роботи з відновлення будівлі храму. У 1997 р. був розчищений старий фундамент. Справу відродження головної подільської святині продовжив архієпископ Феодор (Гаюн) [12, 6].

Сьогодні, як і сто "з гаком" років тому відбудований подолянами храм Олександра Невського, легкий і світлий, кличе вірян до Бога, молитви і добрих справ. Збуваються бажання будівничих храму: "храм-пам'ятник

має не тільки нагадувати нам про суворе минуле, але й пробуджувати майбутнє покоління до наступних звершень у майбутньому на засадах православ'я, засадах, які дорогі і близькі подолянам здавна, тільки похитнуті були нещасними історичними обставинами” [8, 393].

Використана література:

1. Блажевич, Ю. Відродження Православ'я на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. Блажевич // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М., Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – 512 с.
2. Будзей, О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів : Світ, 2005. – 272 с.
3. Вінюкова, В. До історії церковного будівництва в Кам'янці-Подільському (XIV–XIX ст.) / В. Вінюкова // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Вінокур І. (відповід. редактор), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2000. – С. 154-157.
4. Нестеренко, В. Трагічні сторінки з історії релігійного життя Кам'янця-Подільського: маловідомі факти (до 70-ї сумної річниці) / В. Нестеренко // Хмельниччина: Дивокрай. – Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – 2005. – № 1-2. – С. 62-65.
5. Пламеницька, О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2005. – 388 с.
6. Пламеницька, О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – К. : Техніка, 2001. – 304 с.
7. Православне Поділля святкує ювілей // Дзвін. – 1995. – № 3. – С. 6.
8. Слово, сказанное в Каменецком кафедральном соборе на литургии 2 мая – в день закладки в г. Каменце храма во имя Св. Благоверного князя Александра Невского // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1891. – № 19. – С. 390-397.
9. Из епархиальной хроники // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1897. – № 48. – С. 1319-1325.
10. Ровінський, В. Православ'я на Подолі. Історичні нариси / Ровінський В., прот.; Миханчук О., прот. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.
11. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 250 с.
12. Столяренко В. Храм св. Олександра Невського / В. Столяренко // Кам'янець-Подільський вісник. – 7 березня 2008. – № 10. – С. 6.
13. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – 1064 с.

14. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 7. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии / Под ред. Н. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1895. – 612 с.

15. Храм-памятник в г. Каменце-Подольском // Приложение к Подольским Епархиальным Ведомостям. – Каменец-Подольский, 1896. – 22 с.

Резюме

В сообщенні проаналізовано місце храму Александра Невського в духовній житті Каменця-Подольського ХІХ – початку ХХІ в.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, церковь, репрессии, духовное возрождение.

Одержано 20 травня 2011 року

УДК 94:726.1(477.43)

А.Б.Задорожнюк

Храм Олександра Невського в історії та планувальній структурі Кам'янця-Подільського

У статті простежено етапи становлення храму Олександра Невського в місті Кам'янець-Подільському. Проводиться порівняння із періодом виникнення першої такої церкви та часом сьогоденного відродження храму уже в якості кафедрального собору. Акцентовується увага на місці цих пам'яток в історії та планувальній структурі міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, церква, собор, архітектурна домініанта, планувальна структура.

У ХІХ – на початку ХХ ст. життя Кам'янця-Подільського традиційно протікало довкола культових споруд, які залишалися закладами культури, освіти, духовності. Саме на той час припадає період найбільш бурхливого розвитку міста. На 1913 р. в місті налічувалося 18 православних храмів, 4 католицьких, 1 лютеранський та 31 іудейська божниця¹.